

Néző István

A kisvárdai zsidóság 1944 tavaszán

A zsidóság helyzete 1944-ben az ország német megszállásáig

Magyarországon, miként más államokban is, a harmincas évek végétől meghozták azokat a törvényeket, amelyek a zsidók/izraeliták szerepvállalását korlátok közé szorították. A közösségeket és egyéneket ért kirekesztések, jogfosztások ellenére a magyar zsidóság a környező országokban élő sorstársaikhoz képest jobb helyzetben volt. Az előrelátóbbak, a tájékozottabbak, és mindazok, akik a korabeli európai események és történelem tanulmányozásából levonták a szükséges következtetéseket, jól tudták, hogy ez a helyzet nem tarthat sokáig. Ezt bizonyítja, hogy 1944. január 16-án a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége levéllel fordult a kisvárdai hitközség elnökéhez: „A mai idők tragikus tanulságai megerősítenek bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy a zsidókérdés megoldásának egyetlen útja Erec Izrael.”¹ A szövetség kérte a helyi vezetőséget, hogy engedélyezzék azt, hogy egy küldöttük a hitközség helyiségében előadást tarthasson a kivándorlásról, az aktuális kérdésekről.

A „zsidókérdés megoldásának” a hitleri Németországban másféle tervét ültették át a gyakorlatba. A vész csak néhány egyénben tudatosult, a többség bízott abban, hogy a magyarországi zsidóság sorsa nem úgy fog alakulni, mint ahogyan a környező országbeli hittestvéreiké alakult. Még azok közül sem látta mindenki világosan a helyzetet, akik később a cionista ellenállási mozgalom tagjai lettek. A kisvárdai Efraim Agmon (Teichmann Ernő) a Hasomér Hacáir tagja, aki 1944. április közepétől a mozgalom központi összekötője lett, s a munkaszolgálatosok mentésére „specializálta” magát, így emlékezett erre az időszakra: „...tanúsíthatom, hogy nem éreztük a holocaust veszélyét. 1944 februárjában hallottam először a megsemmisítésekről...”²

A németek 1944. március 19-én történt bevonulása az események menetét abba az irányba terelte, mely a vidéki zsidóság pusztulását okozta. Az országot megszálló csapatokkal a fővárosba érkezett Adolf Eichmann és gárdája, hogy az ún. végleges megoldást Magyarországon is kivitelezék. A politikai hatalom ebben a helyzetben engedett a német vezetés óhajának, mely a zsidókra vonatkozóan további szabályozást léptetett életbe, a két új belügyi államtitkár, Baky László és Endre László pedig aktívan segítette a zsidóellenes rendelkezések végrehajtását.

---

1. Közli: Kanyári: 38. p.

2. Harc az életért: 29. p.

Zsidóellenes intézkedések 1944 tavaszától

E tárgyban az első döntést a március 29-i minisztertanácsi ülésen hozták, majd jöttek a továbbiak: megszüntették a zsidók kamarai tagságát a Film-, Színművészeti- és Sajtókamarákban, kizárták őket a közszolgálatból és a közmegebízásból, megtiltották a zsidó ügyvédek működését, megszavazták a zsidó házvagyon és részvénytőke elkobzását, korlátozták a zsidó tulajdonú bankbetétek kifizetését, elrendelték a zsidók páncélrekeszeinek zárva tartását, a pénzügyintézeteknél és a hozzájuk tartozó vállalatoknál zsidótlanítást hajtottak végre, megtiltották az értelmiségi munkakörökben való foglalkoztatást, bezáratták a zsidó kereskedéseket.

A kisvárdai zsidóság sem kerülhette el a sorsát. Március 21-én a hitközség elnöke az érintettekkel hirdetményben tudatta, hogy: „A Nagyméltóságú m. Kir. Belügyminiszter Úr rendelete alapján további intézkedésig közgyűlést nem tartunk.”³

Azt a lényeges fordulatot, ami a belpolitikában, s ezzel együtt a zsidósággal szembeni állásfoglalásban beállt, a helyi lap cikkei kiválóan érzékeltetik: „Ha csak Kisvárdá arcukat vizsgáljuk a változás tükrében, szinte lebilincselő dolgok látnak napvilágot. Egy nem kívánatos elem megszeppent... Hiszen előttünk lüktetett a mindennapi élet irama és így jól láttuk, hogyan húzódik meg a zsidó a keresztény kézre került üzemek háttérében. Ismertük az újonnan nyílt keresztény üzletek „pénzforrását”. Lapunk hasábjain kipellengéztük a megtévedt Aladárokat és strómanokat. Tudtuk, ki a zsidóbarát és ki élvezi a zsidó tőke hasznát. Keserű rezignációval tördeltük kezünket, amikor észleltük a zsidók visszaszivárgását a vezetői pozíciókba... Most aztán pálfordulás következett be Kisvárdán is. A legnagyobb zsidóbujtók és vállveregetők bőszen hangoztatják: Éljen Hitler!”⁴

Április 1-jén a község előljárósága hirdette ki, hogy a Sztójay-kormány a március 31-én hozott 1200/1944. sz. rendeletével megtiltotta a zsidó háztartásokban a keresztény háztartási alkalmazottak, bejárónők, házvezetők, nevelők, társalkodók, házvezetők, felolvasók, valamint minden olyan keresztény férfi alkalmazását, akik akár pénzbeli, akár természetbeni ellenszolgáltatásért rendszeres személyi szolgálatot láttak el. Április végéig az érintetteket el kellett bocsátani.⁵

Április 5-én tették közzé az 1944. évi 1240. M.E. rendeletet, mely a zsidók megkülönböztető jelzéséről szólt, s melynek 1. §-a kimondta: „...minden 6. életévét betöltött zsidó személy -nemre való tekintet nélkül- köteles házon kívül felső ruhadarabjának bal mellrészén, jól láthatóan varrással 10X10 cm átmérőjű szövet-, selyem- vagy bársonyanyagból, készült, 'kanárisárga' színű, hatágú csillagot viselni.”⁶

Április 6-án a előljáróság hirdetményben adta tudtul a rendeletet, s felhívta a zsidók figyelmét arra, hogy: „...a megkülönböztető jelvényeket nem csak az utcán, hanem az üzletekben, irodákban, és minden olyan helyen kötelesek viselni, ahol a családtagokon kívül másokkal is érintkeznek.”⁷ A zsidóság Kisvárdán való elhelyezkedésére utal az, hogy a hirdetményhez az alábbi megjegyzést fűzték: „Dobolni minden utcában, különösen a Szent László és a Deák Ferenc utcában.”⁸

3. SZSZBML XII./10. 1942-1944.

4. Átállítás: Kisvárdá és Vidéke, 1944. 13. sz. 1. p.

5. SZSZBML V. 347. 70. d.

6. Zsidótörvények: 330. p.

7. SZSZBML V. 347. Kisvárdá nagyközség önkormányzati iratai 70. d.

8. SZSZBML V. 347. Kisvárdá nagyközség önkormányzati iratai 70. d. 49/1944.

Az intézkedés Kisvárdán is megtette a hatását. A szemtanú, a Szent Orsolya-rend krónikása így írt a következményekről: „A feltűnő helyre kitűzött csillagot sokan szégyenkezve, sokan pedig kihívóan hordták, s Kisvárdá utcai olyanok voltak a hemzsegő csillagosoktól, mint a sűrű csillagos ég. A legnagyobb sajnálattal Hollós Sári régi növendékünket, s nálunk működő kis tanítónőt vettük körül, aki 13 éve katolikus már, és pedig mélyen vallásos és meggyőződéses katolikus. Hozzánk járt aztán szentmisére és szentáldozásra, mert sárgacsillagosan nem akart megjelenni a plébánia-templomban.”⁹

Április 7-én a belügyminisztérium kiadta a 6163/1944. Res. sz. bizalmas rendeletét, melynek első mondata: „A Magyar királyi kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól.”, határozott elképzelést fogalmazott meg az érintettek további sorsával kapcsolatban. A zsidókat nemre és korra való tekintet nélkül területrészenként gyűjtőtáborokba kell szállítani, ahová „csak a rajtuklévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-nyi podgyászt, melyben ágyneműk, takarók, matracok súlya is bentfoglaltatnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany és más értéktárgyakat nem.”¹⁰

A dicstelen feladatot a csendőrség ill. a rendőrség közreműködésével kellett elvégezni. A zsidók összeszedését az alábbi sorrend szerint hajtották végre: kassai, marosvásárhelyi, kolozsvári, miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi, székesfehérvári és budapesti csendőrkerületek, illetve az ezek területén lévő rendőrhatóságok területe, végül a főváros zsidóságára került a sor. Északkelet-Magyarországon Nyíregyháza, Mátészalka, Szatmárnémeti és Kisvárdá lettek azok a városok, ahová a vidéki zsidóságot is összegyűjtötték. Az április 7-én a Belügyminisztériumban tartott értekezleten Baky államtitkár már azt is bejelentette, hogy a kassai csendőrkerület területéről a zsidók a közeljövőben ki lesznek telepítve.

Kisvárdá is a kassai csendőrkerületbe tartozott, tehát ezen a vidéken az elsők között történt meg a „végleges megoldáshoz” vezető út első elemének foganatosítása. A zsidók összeszedését a területileg illetékes rendőrség és csendőrség végezte, a biztonság okáért azonban „A német biztonsági rendőrség tanácsadóként a helyszínre ki fog szállani, akikkel a zavartalan együttműködésre különös súlyt kell helyezni.”¹¹

Egy csendőr tiszthelyettes így vallott erről az eseményről: „Berendelték Nyíregyházára, s a parancsnokok bezárt ajtóknál megmondták, hogy a zsidók összeszedése következik, és ezt a csendőrségnek kell végrehajtani. Nem volt szabad még a feleségnek sem megmondani, hogy mi történik.”¹²

A polgármesterek és a községi előljáróság megkapták a belügyminiszter utasítását, amely szerint azoknak fel kellett szólítaniuk a zsidó közösségi szervezeteket, hogy az összes zsidó személyekről, egy névjegyzéket állítsanak össze négy példányban és azokat azonnal a polgármesternek, illetve a községi előljáróságnak adják át. Az egyik példányt az elsőfokú rendőrhatóságnak, a másikat a helyi csendőrségnek, a harmadikat legkésőbb 8-ig a belügyminiszternek kellett eljuttatni.¹³

9. Krónika: 1944. április 5.

10. Zsidótörvények: 325–326. p.

11. U. o: 326. p.

12. Perjés: 27. p.

13. SZSZBML V. 347. 70. d.

A gettózás

Ezek alapján április 8-tól megkezdődött a környékbeli zsidóknak a Kisvárdán kijelölt gettóba szállítása. Ez nagyjából mindenhol úgy ment végbe, hogy a Kisvárdára való szállítást megelőzően a helyi zsidótemplom köré tömörítették az izraelitákat, majd Peszách után került sor a községekből történő eltávolításukra, körülbelül úgy, ahogyan ez Dombrádon 20-án történt: „Reggel hat órára a gazdák kirendelt szekerei a fő utcán a református templomtól a szoborig sorba álltak. Nemsokára erőteljes őrizet mellett megkezdődött a zsidó családok szekerre rakása. Az utcán a csendőröktől való félelmükben a kapualjakba húzódtak az elhurcolást elítélő keresztények.”¹⁴ Sok kereszténynek a saját szomszédját kellett fuvaroznia.

A kisvárdai zsidókra is ez a sors várt. 10-én a község főjegyzője utasította Kain Józsefet, a hitközség elnökét, hogy a belügyminiszter 6163/1944.VII. Res. számú rendelete értelmében gondoskodják korra és nemre való tekintet nélkül a helyi zsidók összeírásáról, ebbe vegyék bele az érintettek nevét, foglalkozását, lakását, utca nevét, házszámát, születési évét, anyja nevét, s a jegyzéket három nap alatt, vagyis legkésőbb április 14-én (péntek) este 6 óráig négy példányban adja be: „Az összeírás foganatosításáért, az összes összeírásra kötelezettek névjegyzékbe való vételéért és a névjegyzéknek megszabott határidőben hozzám leendő benyújtásáért a felelősség t. Címet, mint a kisvárdai zsidó közösségi szervezet vezetőjét saját személyében terheli.

Az összeírási munkálathoz szükséges és alkalmas személyeket kívánságára a hatóság kirendeli s munkába állítja.

Az összeírás gondos és gyors foganatosításának az érdekében szükséges tenni-valókat azonnal végezze el és az esetleges nehézségeket hozzám késedelem nélkül jelentse, mert a munkálatokat határidőre minden körülmények között be kell fejezni.”¹⁵

Ennek a rendeletnek a hátuljára Kain József ráírta, hogy április 10-én, délután 15 óra 15 perckor átvette. Ez a felszólítás azt jelentette, hogy a környékbeli zsidóság után a kisvárdaiakra is a gettózás várt.

A község főjegyzője április 15-én már ezt a levelet küldte a belügyminiszternek: „A f. hó 10 és 13-ik napjain Kisvárdai községben tartózkodó zsidók összeírási névjegyzékének egy példányát hivatalos tisztelettel beterjesztem. Jelentem, hogy a névjegyzék egy-egy példányát a helybeli m. kir. csendőrőrsnek és a járás főszolgabírájának megküldöttem és egy példányát a község házában visszatartottam.”¹⁶ Az összeírás 3494 nevet tartalmazott.

A csendőrségnek küldött jegyzék alapján megkezdődhetett a zsidók kijelölt területre (gettóba) való beszállítása. Ez április 15-én kezdődött, és a hónap végén véget is ért. A helyieket nem utcánként, hanem a zsidók ellenőrzésének sorrendjében vontatták be a megadott településrészre. A gettó elhelyezkedéséről abból az iratból is tudunk, amelyet Kisvárdai Villamossági és Múmalom Rt.-nek május 12-én küldött főjegyző: „Értesítem a vállalatot, hogy Kisvárdai községben a zárt zsidó tábor területén, Horthy Miklós utca 28. szám alatti izr. iskola épületében, Horthy Miklós 32. sz. alatti Papp József épületében, Horthy Miklós u. 7. szám alatti, Dr. Kolozsy

14. Orosz: 36. p.

15. SZSZBML V. B. 347. 70. d.

16. SZSZBML V. 347. 70. d., 4012/1944. Ksz.

Pál bérletében levő épületben, Deák Ferencz utca 29. szám alatti Izr. hitközség épületében és Szent László utca 51. szám alatti Halmi László tulajdonát képező épületben a villamos fogyasztás bekapcsolása előjáróság rendeletére eszközöltetett és ezen épületekben fogyasztott áram költségeit Kisvárdai község előjárósága fizeti ki.¹⁷

A szemtanúk, túlélők elbeszélései is ezt a helyet jelölték meg. A gettó a Horthy Miklós út baloldalán kezdődött, s kiterjedt a Deák Ferenc és a Petőfi utcára, valamint a Mátyás király út baloldalára, beleértve a zsinagógát is. Ez a községrész volt korábban is a helybeli zsidóság élettere, lakhelye, centruma, s a már említett, Baky államtitkár által jegyzett április 7-i rendelet is a zsidók által tömegesen lakott épületeket, területrészt jelölte meg kényszerlakhelyül. Az úttek és városrészek korlátal voltak lezárva.

Április 14-én a főjegyző felszólította Kain József hitközségi elnököt, hogy „Kisvárdai községben a zsidó közösségi tanácsot 24 órán belül feltétlenül alakítsa meg és a tanács tagjainak névsorát hozzám mutassa be.

A zsidókkal kapcsolatos minden nemű közigazgatási, rendészeti, közellátási, vagy egyéb természetű ügyben csak a közösségi tanács tagjai járhatnak el a hatóságoknál. Ezért van feltétlenül sürgős szükség arra, hogy a tanács megalakíttassék és a szükséges működést elláthassa.”¹⁸ A zsidó tanács volt tehát az a szerv, amelyen keresztül a hatóságok érvényesíthették akaratukat, míg az ellenkező irányú „akaratátvitelre” kevesebb példa akad.

Április 16-án a hitközség elnöke a következő meghívót írta az érintetteknek: „A kisvárdai autonóm orthodox hitközség alatt megnevezett tagjait tisztelettel felkérem, hogy ma d. e. 11 órakor dr. Lukács Ignác úr ügyvédi irodájában megjelenni szíveskedjenek a kisvárdai zsidók tanácsának megalakítása céljából.

Burger Samu állatorvos, Friedman Bernát, dr. Katona Sándor, Kun Samu, Lefkovics Miksa, dr. Lukács Ignác, Prerau Ignác, Steiner Mihály, dr. Szőke Sándor, Szilágyi Lajos.”¹⁹ Még aznap jelentette a hitközség elnöke dr. Csernyánszky Imre főjegyzőnek, hogy ez megtörtént.²⁰

Szintén erre a napra keltezett bejegyzéssel örökítették meg a korabeli eseményeket a helyi Szent Orsolya-rend által vezetett historia domusban: „...a fehérvasárnap hangulatát szokatlan esemény zavarta meg városunkban. Megkezdődött a zsidóknak gettóba való gyűjtése s csütörtökig ennek be kell fejeződnie. Vidékről szállították be először a családokat s minden személy 30 kg-os csomagot és kétheti élelmet hozhatott magával. Olyan volt az utca a tarka batyukkal, ágyneműkkel s zsidógyerekekkel megrakott szekérkaravánokkal, mintha Palesztina idevarázsolódott volna. Jellemző a falusi nép rövidlátására, hogy több helyen hangos jajveszékeléssel siratta meg azoknak a zsidóknak az eltávolítását, akik az ő zsírjukon gazdagodtak meg. Vagy talán azt siratták meg, hogy nem lesz kinek „feketén” eladni az élelmiszercikkeket? A városnak az a része lett a gettó, ahol amúgy is sűrűn zsidólakosság volt, ez pedig itt van a tőszomszédos Csillag utcában, ahol kupolás imaházuk is van, s az e körül elterülő számos utca... Mély sajnálatunkat ébresztette fel azonban az, hogy a régóta keresztények is éppen olyan elbánásmódban részesültek, mint a tényleges zsidók. Megható volt, hogy egy régi növendékünk, aki 25 éve katolikus s tisztaéletű

17. SZSZBML V. 347. 70. d.

18. SZSZBML V. 347. 70. d.

19. SZSZBML XII./10. 1942-1944.

20. SZSZBML V. 347. 70. d.

tanárnő, megkérte a kísérő csendőrt, hadd jöjjön be a zárdába elbúcsúzni a Tisztelendő Anyától, akit nagyon szeret. Mielőtt a gettóba vitték volna, buzgón meggyónt, megáldozott s így várta a további sorsát. A hazaáruló gonoszok mellett így szenvedett sok olyan is, aki személyileg ártatlan volt."²¹

Április 19-én a zsidó tanács Grósz Jenővel, Guttmann Bertalannal, Stark Dezsővel, Fischer Miklóssal, Ellenbogen Edével és Unger Sándorral bővült, az ő részükre is kérte a hitközség elnöke, hogy a hatóság kiadja a zsidó tanács tagjainak járó igazolványokat.²²

Itt érdekes egy momentumra kitérni. Április 12-én Kain József a következő levelet küldte a községi előljáróságnak: „A f. hó 10-én 4012/944. K. szám alatti „a zsidók összeírásának azonnali foganatosítására” tárgyú átirat nem tartalmazza azt, hogy a névjegyzékbe idegen állampolgárok felveendők e, vagy nem. Azon feltételezésből kiindulva, hogy az összeírás reám, mint amerikai állampolgárra nem vonatkozik, nevem és feleségem neve az összeíró névjegyzékben nem szerepel.

E körülményt tiszteletteljesen van szerencsém azzal bejelenteni, hogy amerikai állampolgárságom a nagyméltóságú m. kir. Belügyminiszter Úr 79.370/1941. II. B. számú rendelete alapján lett megállapítva.”²³

Ehhez a községi főjegyző a következő megjegyzést írta: „A zsidók táborba szállítása befejezést nyert. A tanács által leadott létszám a névjegyzékbe felvett és a községbe tartózkodó zsidó személyek létszámával egyező.

Az idegen helyen, illetve munkásszázadban tartózkodó zsidók létszáma ebből levonandó. Kain Józsefet szóbelileg kiértésítettem, hogy csillagviselésre nem kötelező, táborba való beszállítás alól mentes, a zsidó táborba önként ment be és a zsidó tanácsba tagságot vállalt. Kisvárdá, 1944. jún. 22.”²⁴

A gettózás elkerülhetetlenségét látva, dr. Lukács, ekkor már rég református, de zsidó származású orvos, feleségével együtt öngyilkos lett. Az említett dr. Lukács István, 1897-ben jött a világra, és eredetileg a Lichtman nevet viselte.²⁵ A névmagyarosítása valószínűleg 1892. december 2-án történt, amikor a BM 123055 sz. alatt kelt rendeletével a névmódosítását jóváhagyta. István Dögében, a legutolsó pillanatban, 1944. március 14-én tért át a református hitre, de ez sem rajta, sem a családon nem segíthetett, mivel áprilisban a sorsuk bevégeződött. A kisvárdai halotti anyakönyv bejegyzése szerint 1944. április 20-án de. 10 órakor dr. Lukács István nyugalmazott községi orvos, 46 éves, Szent László u. 49. sz. alatti lakos mérgezéssel öngyilkosságot követett el. Az anyja, özv. dr. Lukács Vilmosné (Schlesinger Elza), 65 évesen szintén hasonló módját választotta a földi szenvedésből való menekülésnek.²⁶ A visszaemlékezők elmondása szerint, mielőtt a család öngyilkosságot követett el, szétszaggatták a birtokukban lévő papírpénzeket, azok ott heverték szanaszét a holtak mellett.

A bizonytalan, vagy inkább a nagyon is bizonyos jövő miatt mások is öngyilkosok lettek. Bihari Emil ügyvéd és családtagjai szintén önkezükkkel vetettek véget életüknek.²⁷

21. Krónika: 1944. április 16.

22. SZSZBML V. B. 347. 70. d. 4173/1944.Ksz.

23. SZSZBML V. B. 347. 70. d.

24. SZSZBML V. B. 347. 70. d. ad. /4012. sz.

25. Születési anyakönyv 224/1897. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdá)

26. Halotti anyakönyv. 83/1944.; 87/1944. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdá)

27. Emlékkönyv: 121. p.

Voltak olyanok, akik nem vonultak be a gettóba, ám a sorsukat ők sem kerülhették el, s róluk azt sem nem tudjuk, hogy hol érte őket a halál. Az egyik legismertebb eset Kundler József bankigazgatóé. Ő a Nyíregyházán 1944. április 21-én kelt 648-8/I./1944. sz. püspöki engedéllyel evangélikusnak megkeresztelkedett, felesége eredetileg is ezen a valláson volt.²⁸ A gettó területébe eső Horthy Miklós úti lakásukból (a későbbi zeneiskolából) kiköltöztették őket a Szent László utcába, de itt is elérte őt a végzet: „1944. május 13-án reggel a fenti lakás előtt megállt egy hatalmas teherautó, amelyből kiszállt Zöldi Márton hírhedt SS százados, az újvidéki hóhér, akit később halálra is ítétek, és igen sok géppisztolyos SS katona, akik berohantak a házba – én a teraszon álltam –, s apámat keresték. Apám falfehéren kijött, ezt követően félretolták behatoltak a lakásba, házkutatást tartottak, mindent szétdobáltak, 40 000 pengő készpénzt, valamint ékszereket, iratokat vittek el. Apámat géppuskatussal kilökdösték a teherautóra, miközben Zöldi Márton egész idő alatt kiabálta, hogy csak a város határáig viszi a bűdös zsidót, ott lelövi. Apámmal együtt aznap Zöldi 7 zsidót vitt el Kisvárdáról, amiből sajnos már csak néhány névre emlékszem vissza így: dr. Diner László, Wirtschafter László (valójában Zoltán), stb. A ház előtt sajnos hatalmas tömeg állt, kiabálva, hogy végre viszik a bűdös zsidót. Léven apám közismerten a legadakozóbb, leghumánusabb ember volt, a csöcselék ordítása egyszerűen megdöbbenő volt. Rögtön elrohantam a főjegyzőhöz, de az ügy háttéréről senki semmilyen információval nem rendelkezett, vagy letagadta, amit tud. Apámról soha többé semmit nem hallottunk, senkivel nem találkozott, nem tért vissza. feltehetőleg Auschwitzba vitték, és ott likvidálták, vagy menet közben tényleg lelőtték.”²⁹

Az idézetben említett Diner László ügyvéd volt, a testvére, Ede is a németek kezére került. Ez utóbbi a gettóban házasodott meg. Diner Géza tudomása szerint: „...valaki, aki hazajött, azt a hírt hozta, hogy az egyik (talán László) szabadulás után tifuszban halt meg, a másik (talán Ede) annyira le volt gyengülve, hogy a hazainduló bevaionizálásakor agyonnyomták.”³⁰

1944. június 4-én hajnali 4 órakor hasonló teherautó jött Práger Jenő „kivételezett” gimnáziumi tanárét. Ő 1919. június 7-én tért át a római katolikus hitre.³¹ Megkérdezték tőle, hogy tudja-e miért jöttek érte? Mivel ő „nem”-mel felelt, többször át-mászatták a tehergépkocsi alatt, hogy jusson eszébe a válasz. Ezt követően a Gestapó ismeretlen helyre hurcolta.

A gettóban

A gettóban lévők száma kb. hétezerre volt tehető. Mind a kisvárdaiakról, mind az összes ide zárt zsidóról ettől konkrétabb adataink is vannak, de ezek eltérő létszámot mutatnak. A helyi zsidóság az 1941-es népszámlálás szerint 3770 fő volt, a get-

28. 1944/3. sz. bejegyzés, A kisvárdai ág. hitvallású evangélikus egyházközség anyakönyve 1929–1974. (Evangélikus Egyházközség, Nyíregyháza)

29. Perényiné Kundler Klára levele a szerzőhöz, Budapest, 1999. augusztus 12.

30. Diner Géza levele a szerzőhöz, Budapest, 2003. augusztus 6.

31. Kereszteltek anyakönyve 75/1919. (Római katolikus plébánia, Kisvárdai)

tózás kapcsán elkészített áprilisi névjegyzék 3494 személy nevét tartalmazta.³² Ehhez hozzá kell fűznünk, hogy erre a lajstromra azokat is felírták, akiket nem találtak Kisvárdán, mert vagy munkaszolgálaton voltak, vagy elszöktek, eltűntek a hatóság elől. A főjegyző már idézett jelentése 3680 zsidóról tud.³³ A megyei alispán május 11-én jelentette a Közigazgatási Bizottságnak, hogy: „a vármegyében feltalálható összes zsidó Nyíregyházán és Kisvárdán felállított elkülönített helyre lett beszállítva, úgy, hogy a megye területén máshol zsidó egyén nincs. Az eljárás minden zavaró esemény nélkül folyt le. A zsidók létszáma Nyíregyházán 16.606, Kisvárdán 6.932 fő.”³⁴

Ezzel szemben a Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intézőbizottsága június 22-én Sztójay miniszterelnöknek küldött levelében 12 000 főt említett, mint akik a kisvárdai gettóban vannak.³⁵ Ez a szám nyilvánvalóan túlzás.

A gettóban az első napokban még fejetlenség uralkodott, s így nem volt teljesen elzárva a külvilágtól: „Tirpák Béla bejött s kérdezte, mivel segíthetne rajtam. Pénzt és élelmet kértem tőle, amit ő hozott is.”³⁶

A belső rendre a zsidók által, a saját soraikból választott örök ügyeltek, vezetőjük egy Reismann nevű férfi volt. A belső rendőrök közé a cionista mozgalom igyekezett az embereit bejuttatni, hogy ezzel is segítsék az esetleges szökést, a külső kapcsolatok létesítését. A táborlakókra kollektív felelősség hárult, s minden háznak saját felelőse volt, akinél ott volt a lakók névsora.³⁷ A zsidó elemi iskola épületét jelölték ki gettó-kórháznak. Május 3-án a Magyar Zsidók Központi Tanácsa az Eichmannhoz intézett beadványában beszámolt a kisvárdai gettó helyzetéről is: „Itt főleg a környéki zsidóság elhelyezése és ellátása nehéz. Ezeket a zsidó templom udvarába terelték össze. Élelmiszerük kifogyott, és az egészségügyi helyzet is kétségbeejtő.”³⁸

Készült egy kimutatás, amely a zsidók számát, és az élelmiszerkészlet mennyiségét tárta fel. Eszerint a létszám 6935 fő. Lisztből 90, burgonyából 110, zsírból és olajból 1,61, sóból 30, hagymából 7, tengeriből 146, szárazfőzelékből 206 mq volt.³⁹

A fenti ismeretek, adatok tudatában a helyi hatóság megpróbált a helyzeten javítani: „Tisztelettel kérek intézkedést, nevezett községeket utasítani méltóztassék, miszerint a zsidó tulajdonban levő élelmiszerek a legrövidebb időn belül beszállíttassék. Egyben tisztelettel jelentem, hogy a tábor élelmezése nem biztosítható, ha az élelmiszerek beszállítást nem nyernek.”⁴⁰

Április végén rendeletet hoztak a zsidók élelmiszer fejadagjáról. Ennek értelmében havi 30 dkg cukrot, 30 dkg étolajat és heti 10 dkg húst kaphattak, tej csak a terhes anyáknak és a csecsemőknek járt.⁴¹

Egy visszaemlékező is kiemeli az élelmiszerhiányt: „Apám elmeséli, hogy megengedték nekik két hétre való élelem behozatalát a gettóba, de már nincs egy csepp zsírjuk sem, mert peszách előtt már megették az egész készletet. ...Talán egy hétre

32. SZSZBML V. B. 347.

33. SZSZBML V. B. 347.

34. SZSZBML IV. B. 404. 337. d. közli: Dokumentumok: 59. p.

35. Braham: 2. kötet, 62. p.

36. Emlékkönyv: 111. p.

37. U. o.: 110, 112. p.

38. Braham: 1. kötet, 438. p.

39. SZSZBML IV. B. 411. 5703/1944.

40. SZSZBML IV. B. 411. 5703/1944.

41. Rendeletek tára 1944. I. kötet, 679. p. közli: Kanyári: 42. p.

elegendő lisztjük van még. Egyelőre még adnak 150 gramm kenyeret naponta. Ezt a földbirtokosoktól elvett lisztből sütik. Akik nem ragaszkodnak a kóser ételhez, azok tudtak magukkal hozni olyan ennivalót, ami eláll, aki, csak kósert esznek, azoknak már alig van mit enniük. A közös konyhára járnak, ahol csak egy tartalmatlan üres levest kapnak.”⁴²

A helyi képviselőtestületben Kiss Gyula református lelkész emelt szót ugyanezen problémák megoldása érdekében. Az élelmezéshez tartozik, hogy azokat az embereket, akik csomagot próbáltak volna bejuttatni a gettóba zártaknak, a csendőrség erélyesen távol tartotta ettől a cselekedettől, többeknek azonban ez ennek ellenére mégis sikerült. A gettóban élők sanyarú élelmezési helyzetén próbált segíteni a baptista Eszenyi Lajos is, de ő nem úszta meg büntetés nélkül a tettet, mert a családi ebéd mellől vitték el a csendőrök, és nyolc hónapra Sopronba internálták.⁴³

A gettóbeli életet nem csupán az élelmiszerek és az egészségügyi ellátás hiányosságai, a rossz higiéniai körülmények nehezítették: „Szegény a legdúsabb fantáziával író képzeletvilága is ahhoz, hogy elmesélje azt a sok megaláztatást, ütlegetést és bántalmazást, amit a magyar csendőröktől szenvedtek, azt a zsúfoltságot, mely a gettóban uralkodott és a kicsi gyermekek szenvedését, akiket meleg otthonuktól a gettó szörnyű zsúfoltságába hurcoltak. S kinek nem visszhangzanak fülében élete végéig azok a szörnyű jajkiáltások, melyek elvették az éjszakák nyugalmaát, midőn a csendőrök megkínózták azokat a jómódú embereket, akikről feltételezték, hogy vagyonukat elrejtették, vagy átadták megőrzés végett keresztény jóbarátaiknak. Milyen szörnyű látvány volt, midőn visszatértek véresre verve, úgy összetörve, hogy nem tudtak lábukra állni.”⁴⁴

A gettóba beérkezett zsidókat megérkezésük után megmotozták, hogy elkobozzák az elrejtett értékeket. Ezt a feladatot leginkább a csendőrök feleségei hajtották végre, s az így elvett javakból sokszor maguk loptak el.

A deportálások nem csak a zsidó lakosokat befolyásolták, hanem a járásban is megéreztek annak következményeit, például az egészségügyben: 1944. május 24-én a főszolgabíró ezt a levelet fogalmazta meg: „Tisztelettel jelentem, hogy a Kisvárdai Járás területére kirendelt honvédelmi munkaszolgálatos zsidó orvosokat és gyógyszerészeket előzetes értesítem nélkül családjukkal gettóba szállították. Öt orvost és két gyógyszerészt szállítottak el. Tekintettel arra, hogy 7 községi és körorvos katonai szolgálatot teljesít a járás 55 ezer lakosára, 18 községre egyetlen körorvos maradt. Így a közegészségügyi szolgálat ellátása teljesen lehetetlenné vált. A védőoltások mindenütt félbemaradtak és a betegek gyógyítása lehetetlenné vált.

Tisztelettel kérem, hogy orvosok kirendelésével a közegészségügyi szolgálat ellátását, Dombrádon és Fényeslitkén pedig a gyógyszerárak működését gyógyszerészek kirendelésével sürgősen lehetővé tenni méltóztassék.”⁴⁵

A főszolgabíró a településen 12 szakmában bekövetkezett iparos hiányra (órás, kútfúró, műszerész, bádogos, stb.) panaszkodott a Kerületi Kereskedelmi és Ipar-kamarának küldött jelentésében.⁴⁶

42. Emlékkönyv: 119-120. p.

43. Eszenyi Lajos szóbeli közlése, Kisvárdá, 2001.

44. Emlékkönyv: 105. p.

45. Fegyvertelen: 519-520. p.

46. SZSZBML IV. 49. 12. d. közli: Kanyári: 43. p.

A gettóból való menekülés lehetőségei

Felvetődhet a kérdés, hogy vajon akadtak-e olyanok, akik sejtették vagy biztosan tudták, hogy mi vár rájuk? Volt-e ezeknek a személyeknek lehetőségük a gettózás elkerülésére vagy a gettóból való kimenekülésre?

Azok, akik tisztábban látták a jövőt, már a gettózást megelőzően igyekeztek menteni magukat. Teichmann Ernő (ma Efraim Agmon) 1943. október 2-ig élt Kisvárdán, adjuk át a szót neki: „Azért emlékszem jól erre a dátumra, mert aznap kaptam a behívómat a munkaszolgálatra. Akkor vonultatták be az 1922-es születésűeket. Jászberénybe kellett volna mennünk. A behívót nem fogadtam el, hanem azt mondtam: ez nem nekem, hanem a bátyámnak szól. Még aznap Budapestre mentem és csatlakoztam a (Hasomér Hacajir) mozgalomhoz.”⁴⁷ Ő azon kevés fiatal egyike volt, akik megtagadták a munkaszolgálatot.

Ő volt az, aki az ellenállók közül a legszorosabban együttműködött a Moszkvától független magyar kommunisták Demény Pál által vezetett szervezeteivel. Teichmann Budapesten vasúti tiszti egyenruhában, nyilas karszalaggal járta az utcákat.

Rosanbaum Tibort, a kisvárdai rabbi fiát is kiemelhetjük, mint akinek nagy szerepe volt a zsidó mentőakciókban. Ő 1944 szeptemberében szabadult az internálásból, ezt követően tette fel életét társai segítésére. Többször a Wehrmacht tiszti egyenruhájába vagy nyilas egyenruhába öltözve járta Budapestet, tette ezt gyalog, motorral vagy gépkocsin, s: „Magabiztos fellépésével, hamisított igazolványát keres nélkül felmutatva bement a gettóba, embereket vitt be és hozott ki. Ugyanígy járt-kelt a csillagos házakban, a svédek és a svájciak védett házaiban. Halálraítélteket szabadított ki a gyilkosok kezei közül.”⁴⁸

A Mizrahi csoporthoz tartozó Rosenbaumnak kisvárdai segítője is akadt, pl. Lerner Hersu, a Hasomér Hacair tagja. Ők mentették meg a kisvárdai dr. Schönwald Miklóst, aki civilben jogászként és bankszakemberként tevékenykedett, s aki a hitközség elnöke is volt.

A Hasomér Hacair tagjai közül a mentés nehéz feladatát a veszélyek ellenére sokan vállalták, de hogy milyen árat fizettek érte, azt egy kisvárdai eset is jól példázza. Budapestről Kisvárdára Fraenkel Smúél jött, aki az ottani kis létszámú szerveződés felnőtt tagja volt. A hivatalos, rábízott feladatán kívül utazásának személyes oka is volt, szerette volna meglátogatni a családját, akiktől a háborús körülmények elszakították. Utoljára purimkor, a németek bevonulása előtti napokban látta az apját, amikor az üzleti ügyben Budapesten járt, elbúcsúzásuk előtti estén ezt mondta apjának: „Nem tudhatjuk előre, mit hoz a jövő. De hallottál a lengyelországi testvéreinkről. Ha látni fogod, hogy itt a vég, hagyj ott mindent, az üzletet, a házat, és gyertek Budapestre, vagy meneküljtek, amerre láttok! Ne sajnáld azt a kis vagyont, amiért már annyiszor lemondta az alijáról. Mentsétek magatokat!”⁴⁹

Fraenkel Smúél társain keresztül megszerezte a hamis papírokat, eszerint szabadságát töltő munkaszolgálatos volt, ennek az igazolásnak a birtokában szabadon közlekedhetett az utakon: „Éjszakai utazás után reggel érkezett Kisvárdára. A gyerekkorából ismert utcák üresek voltak, a zsidókat már a gettóba kényszerítették.

47. Benedek: 108. p.

48. Vadász I.: 65. p.

49. Harc az életért: 75. p.

Egy zsidó rendőr segítségével, akit a mozgalomból ismert, bejutott a gettóba, és megtalálta a szüleit...Tehetetlennek érezte magát. Arra a kevés ennivalóra, amit magával hozott, nagyon nagy szüksége volt a családjának. A gettót elszakították a beszerzési lehetőségektől, és a pénz is nagyon hiányzott. A németek mindent elkoboztak. A Jesiva és a Talmud-Tóra helyiségeiben mintegy hétszáz zsidót zsúfoltak össze a szomszédos falvakból. A jómódú zsidók kinzása mindennapos jelenség volt. Éhség és járvány fenyegette a kisvárdai zsidóságot.

Mégis megpróbált valamit tenni, már amire lehetősége volt. Az alatt a néhány nap alatt, amit ott tölthetett, találkozott a Zsidó Tanács egyik tagjával, Grosz Jónával, megpróbáltak élelmet csempészni a gettóba. A mozgalom helyi tagjaival is találkozott, Rosenwasser Józseffel, Schön Eszterrel és Eisenberg Jaakovval, fényképeket kért tőlük, hogy majd hamis igazolványokat küldjön nekik Budapestről. „Ha azzal sikerül eltűnnötök, meglátjuk, mit tehetünk másokért.” A többi fiataloknak, ismerőseinek ezt tanácsolta:

„Ha útra akarnak indítani titeket a vagonokban, semmi esetre se menjete. Bújjatok el a pincékben, a kéménylyukban, minden létező helye. Lehetséges, hogy nem kerül sor erre, és itt hagynak benneteket, de lengyelországi és szlovákiai tapasztalatok alapján tudjuk, hogy a deportálás egyenlő a halállal. „Mi legyen a szüleinkkel, a csecsemőkkel? – kérdezte Nemes. Mérnök volt, alig egy hónapja nősült. „Hogy hagyhatnánk magukra az öregeket, menthetjük-e önmagunkat nélkülük?”

Nem tudjátok őket is menteni. Menteni kell, akit csak lehet. Halálotokkal nem segítetek az öregeket. Keményítsétek meg a szíveteket. Ahogy megtudjátok, hogy kezdődik a deportálás, bújjatok el, várjátok ki a végét, akkor keressetek búvóhelyet keresztény ismerősöknél, és menjete Budapestre.”⁵⁰

Fraenkel visszatért a fővárosban a kisvárdaiak fényképeivel, és Schechter Eszter készült arra, hogy a tíz fiatalnak szánt hamis papírokat elvigye Kisvárdára. Fölszerelte magát ennivalóval is. Azért választották őt, mert „árja külsejű” volt. Fraenkel Smúél lerajzolta neki a gettó helyét, de a szerencse nem kedvezett Eszternek: „Ahogy leszálltam a vonatról, pont szemben a gettó bejáratával, megállítottak. Úgy látszik, a bőrönd, amiben az élelmet vittem, keltett gyanút. Ellenőriztek és letartóztattak, mert ennivalót viszek a zsidóknak. Bevittek a helyi fogházba. Útközben kértem, hogy engedjenek WC-re, ott megsemmisítettem a nálam levő hamis igazolványokat. A fogházban fenyegetés és kinzás várt rám, ki akarták szedni belőlem, milyen feladatokkal érkeztem. Néhány nap után, amikor már bizonyos voltam, hogy a nyomok már nem vezetnek a lakótársnőmhöz, megmondtam a budapesti címemet, és bevallottam, hogy zsidó vagyok. De nem árultam el, hogy honnan szereztem keresztény papírokat. Egy idő után átvittek a budapesti Tolonházba.”⁵¹

Csak néhányan hallgatták meg Fraenkel tanácsát, s azok közül pár embernek sikerült kiszökni a gettóból, munkaszolgálatra szóló behívók, vagy hamis papírok segítségével. Egyikük volt a már említett Rosenwasser József. Ő a megmenekülésének történetét így írta le: „Mi éjszakára terveztük a szökésünket. Schön Eszter, bátyám és én. Elkészítettünk hátizsákot, de nem tudtuk a szökést megvalósítani, mert a gettót erősen őrizték. Másnap nagy volt a sürgés-forgás a gettóban. Katonai csendőrök jöttek-mentek. Hajnali 5 órakor kiadták a parancsot, hogy a zsidók hagy-

50. U. o.: 75-76. p.

51. U. o.: 76-77. p.

ják el a házakat. Vettem a hátizsákomat és mentem Schön Eszterhez...A csendőrök már kezdték összeszedni az embereket az elszállításra. Eszter a gimnáziummal szemben levő házban lakott. Ott volt egy kicsiny kis épület, abban lakott Rosenbaum, a fuvaros. A gettóból már nem lehetett kimenni. Azt tanácsoltam Eszternek, hogy másszunk fel a kis ház szalmazsúpos tetejére, és ott rejtőzzünk el. A tetőt tartó rudat, melyen felmáshztunk, eltörtem, s tetőn magán nem látszott semmi más, csak egy mélyedés. Egy üveg bort és egy kis kenyeret és még valami ennivalót vittem magammal egy kis zsákban. Mindezt a deportálás pillanatában."⁵²

A következő este lejöttek a bűvőhelyről, ezt követően Rosenwasser a társával a saját házuk kamrájában töltött egy napot, másnap egy Krausz nevű kivételezett zsidó segítségével – akinek nem kellett a gettóba vonulnia – felvette a kapcsolatot a településen tartózkodó munkaszolgálatosokkal. Az ő révükön szereztek Schön Eszternek egy vöröskeresztes ápolónői igazolványt. A lány elment. Közben Rosenwassernek sikerült kiásnia a deportálás előtt elrejtett ékszereit is. Egy hét múlva Schön Eszter egy Tirpák Béla nevű helybeli szabónak – akivel Rosenwasser üzleti kapcsolatban állt – eljuttatta a Rosenwasser részére kiállított papírokat, ennek birtokában a férfi szerencsésen megérkezett Budapestre.

A gettóból való kikerülés, tehát a túlélés egyik módja lehetett az, amit a fenti példában láttunk, de a hamis papírok beszerzése csak nagyon ritkán sikerült. Korábban maga Rosenwasser is hamis születési blankettáért kereste fel Rosenbaum főrabbit, de az közölte, hogy nem tud ilyet adni, mert nincs neki, s ha volna is, akkor sem tudnák használni, mert abba bele van írva, hogy az illető zsidó.⁵³

Menekülési útnak bizonyulhatott, ha munkaszolgálatos behívót kaptak vagy küldettek maguknak a férfiak: „Friedman Csabi kapott behívót, és ki is engedték. Voltak olyanok, akik hamis behívót küldettek maguknak és ezzel hagyták el a gettót.”⁵⁴

Azonban ez a mód is bizonytalan volt, hiszen még a valódi behívó sem adott mindig menekülést. Április 24-én a főjegyző a Kassán székelő M. Kir. VIII. Közérdekű Munkaszolgálatos Zászlóalj Pótkeret Parancsnokságát értesítette, hogy Grósz Imre, Markovics Béla, Weinberger Miklós, Klein Sándor, Grósz József, Weisz Mór, Moskovits Béla, Lebovits Sámuel, Czigler Fülöp, Deutsch Ignác, Grünstein József, Landau Jenő, Jakabovits József, Weisz Imre: „... kiségitő munkaszolgálatosok behívójegyeit visszaküldöm, mert fentnevezettek a kisvárdai zsidó gyűjtőtáborba nyertek elhelyezést és annak elhagyását a csendőrségi alakulatok nem engedélyezik.”⁵⁵

Április 27-én Kepecs Béla ilyen irányú behívóját küldte vissza a főjegyző a M. Kir. I. Közérdekű Munkaszolgálatos Zászlóalj Pótkeret Parancsnokságának Jászberénybe.⁵⁶

Természetesen ez, és az ehhez hasonló egyedi menekülési stratégiák nem voltak alkalmazhatók a tömegekre, mint ahogyan az sem segített, ha valaki már évekkel korábban érezvén a vészt, kikeresztelkedett.

A dombrádi Rothman György sem tudta kimenteni rokonait a gettóból, noha kísérletet tett rá. Rothman ekkoriban Budapesten élt, és később bekapcsolódott a ci-onisták fegyveres antifasiszta ellenállási mozgalmába. Miután megtudta, hogy a környék zsidóságát a kisvárdai gettóba hurcolták, azt gondolta, hogy Élő Gyula névre

52. Emlékkönyv: 112–113. p.

53. Emlékkönyv: 112. p.

54. U. o.

55. SZSZBML V. 347. 68. d.

56. SZSZBML V. 347. 68. d.

hamisított, kitűnő minőségű személyazonossági iratával, valamint szintén nem valódi leventeparancsnoki igazolványával valamilyen ürüggyel megpróbálja a szüleit és a húgát a gettóból kihozni, a fővárosba viszi őket, és ott a mozgalom segítségével hamis papírokkal ellátja. A történetekre később így emlékezett vissza: „... homályosan élt még bennem a képe annak, hol is lehet a zsidó templom, s udvarán most a gettó... Elérkeztem a templomudvarhoz, ahol szörnyű állapotban láttam a környékbeli sorstársaimat... Bóklásztam a vaskerítés mentén, hátha meglátom a szüleimet, Judit húgomat... de nem volt szerencsém... Arrébb sétáltam, mert rájöttem, hogy a gettó túlterjed a zsidó templom udvarán, több helyütt is található gettósított zsidók a Deák Ferenc, a Petőfi Sándor, a Horthy Miklós, a Bessenyei György, a Mátyás király utcák határolta szűk területen... Egy őrnek feltűnt a sétálgatásom, megszólított, hogy mit keringek a gettó mentén, és amikor mondtam, hogy a parancsnokkal szeretnék beszélni, elkísértetett egy társával valahová, ahol nyomban szigorú és gyanakvó rendőrtisztek, civil ruhás nyomozók fogtak vallatóra, hogy mit akarok én a gettóban.

Megint az igazsághoz folyamodtam. Nyíltan megmondtam, hogy Kornfeld Ármint és a családját akarom meglátogatni, segíteni szeretnék nekik... kerek szemekkel bámultak rám, hogyan is juthat eszébe egy magyar leventének, egy budapesti rendőr fiának ekkora képtelenség. Előhozakodtam a jól kigondolt mesémmel.”⁵⁷

A kitalált történetet nem nagyon hitték el, de hatott annyira, hogy Rothman Györgyöt nem vallatták tovább. A parancsnok, egy százados kiküldte embereit a szobából és így szólt hozzá: „Nézze fiam, nincs okunk kételkedni az igazolványaiban, és abban sem, amit az édesanyjáról mondott... Mégis arra kérem, hogy a gettónak még a közelébe se menjen, magának ott nincs keresnivalója. Vegye ezt úgy, hogy ha odamegy, és valakivel beszélgetni próbál a zsidók közül, akkor kénytelen volnék magát a csendőrségnek átadni. Ami nem volna kellemes multság! Kérem, hogy a délutáni gyorssal utazzon vissza Budapestre, és senkinek ne beszéljen arról, hogy nálunk járt. Bajba kerülhet. Ugye, érti?”⁵⁸ Ilyen figyelmeztetés után Rothman György nem tehetett mást, a délutáni gyorsvonattal visszautazott a fővárosba.

Kisebbségi segítséget a keresztények is adtak, s még a csendőrök között is akadt, aki kockázatot vállalt. A szolgabíró kiadott a Perényi nevű suszternek, egy olyan cipőfelsőrész-készítő zsidót, akinek a felesége és a lánya a Csillag utcában volt gettózva. Az egyik kisvárdai csendőrnek: „Perényi és felesége addig könyörgött, míg magamhoz nem vettem a zsidót, hogy elvigyem a feleségéhez. Elvittem. Alig, hogy a látogatás után kinyitom a kaput, mit ad Isten, a főhadnagy elfogott. A barátom – egy tiszthelyettes –, ha nincs ott mellettem, nem tudom mi lett volna velem.”⁵⁹

Amikor Rosenwasser József – akinek megmenekülését fentebb bemutattuk – a kisállomáson vonatra szállt, akkor ő is találkozott egy olyan személlyel, akitől félnie kellett: „Alig ülök néhány percet, megjelenik Kovács őrmester a tábori csendőrségtől, akinek lányát húgom tanította. Egymás szemébe néztünk. Ő felállt és kiment a kocsiból. Mikor Demecserhez értünk, ő leszállt a vonatról, mely ott húsz percig állt. Megijedtem. De nem jelentett fel.”⁶⁰

A helyi református lelkész így írt erről az időszakról az emlékirataiban: „A parókiával közös udvaron volt a régi gyülekezeti ház és abban egy lakás, melyet az egyház egy zsidó családnak adott ki bérbe. Így érkeztek ide is. Annyit tudtam segíteni, hogy

57. Győri: 99–100. p.

58. U. o. 100. p.

59. Pásztor Gábor egykori csendőr visszaemlékezése, közli: Perjés: 30. p.

60. Emlékkönyv: 115. p.

behívtam a parókiára a csendőröket, étellel, itallal kínáltam őket, szóval tartottuk, hogy legyen idejük a lakóknak minél nyugodtabban és minél többet összepakolni. Steinbachnak hívták a családot.

Ezen a segítesen túl mást is tettünk. Matyuval együtt fiakeren kimentünk az úgynevezett Fodor-szőlőbe, ahol Glatz Bandiék laktak. Volt egy édes, ragyogó kislányuk. Próbáltuk rábeszélni őket, adják ide nekünk a kislányt, ha elviszik őket, a kislány megmarad. Meg voltak hatva, de nem adták. Maradjon együtt a család. El is vitték őket. Az asszony és a kislány elpusztult, Bandi hazajött. Ha ideadják, megtalálta volna legalább a kislányt.

Volt még egy ötödéves tanítónőképzős tanítványom, Vass Marika. Egy komolyan keresztyén, buzgó református lány, a kékcsei gazdatiszt család lánya. Rég ref. volt már a család, de az árja származásnál zsidók voltak az ősök. A főszolgabíróék sokáig mentették, nem engedték elvinni a családot, míg idegen csendőrparancsnok jött és elvitték őket. A szülők és szegény Marika nem tértek vissza. Bözsi, a másik lány igen. Ő mondta el, hogy Marika a legvégső napokban kísérelt meg szökést és lelőtték. Jópár nap múlva felszabadultak.⁶¹

A gettó felszámolása

Május 29-én és 31-én megtörtént az emberek bevagonírozása, a szerelvények egy nappal a bevagonírozás kezdete előtt érkeztek Németországból. A deportálást a magyar csendőrök intézték. Egy zsidó visszaemlékező így idézte fel az eseményeket: „Először a Csillag utca és a Posta utca közötti részt deportálták. Váratlanul kapták a parancsot, hogy induljanak. Gyalog menetben vitték őket a Kisállomás felé, és ott beterelték őket Schwarz fakereskedő udvarába. A vasúti sínek egész az ő raktáráig vezettek. A nagy udvarban már bent álltak a vagonok. Minden vagon előtt egy tábori csendőr állt gépfegyverrel. Kb. 40 csendőr vigyázott a 3500 emberre.”⁶²

A végzetes eseményre hasonlóan emlékszik vissza a református lelkész: „Végül egy vasárnap reggel, talán éppen Pünkösd volt, jött Szilágyi Pista bátyánk, az akkori gondnok, megrendülve, csaknem sírva és hozta a hírt: viszik őket. Délután arra kerékpároztam, és messziről láttam, hogy csoportokban csendőrök között tuszkolják be őket a marhavagonokba.”⁶³

Egy katolikus szemtanú szintén látta és rögzítette az eseményeket: „Május 29-én vált valóra a régen tervezett és emlegetett esemény, hogy a zsidókat a gettóból elszállították. Az első szállítmány éppen a mi szomszédságunkban való részt ürítette ki, s a második emeleten lakó apácák már reggel 1/2 6 órakor figyelmesek lettek a nagy zajra, kiabálásra és mozgalomra. Félóra alatt el kellett készülniök az útra és sűrű csendőr- és leventekordon mellett kísérték őket az állomásra, ahol 30 teherkocsiból álló szerelvény várta őket. Minden teherkocsiba 70–75 embert zsúfoltak be, különválasztva a férfiakat, nőket és gyermekeket. Szemtanúk mesélték, hogy a kis zsidógyerekek valósággal hancúrozva örültek az utazásnak. A kocsiba való felszálláshoz utolsó kis batyujukat is elvették tőlük, s ott nem volt más, csak két vödör, az egyik ivóvíz számára. Indulás előtt lecsukták és pecsételték a kocsik ajtaját, s amint hallottuk, Kassáig többen meghaltak a zsúfolt kocsikban. Itt a né-

61. Kiss: 69. p.

62. Emlékkönyv: 112. p.

63. Kiss: 69. p.

metek átvették szám szerint a zsidószállítmányt, s mentek a szerelvények tovább. Hogy hová? Egyik feltevés szerint Németországba munkára, a másik szerint az országhatáron kívül gázzal kioltják az életüket. A gettóból való elszállítás hírére a zsidók közül többen öngyilkosok lettek. Szerencsétlen nép, mely érezhetően látta megvalósulni az önmagára kívánt átkot: „Az ő vére rajtunk és a mi fiainkon!”⁶⁴

Voltak olyanok, akik már nem voltak lelkiileg vagy testileg olyan erősek, hogy a vészterhes ismeretlenbe vezető utat vállalják: „A kisvárdai zsidótábor orvosa bejelentette, hogy dr. Fried Samu 77 éves, özvegy, nyug. körorvos, aki Fényeslitke községben született, s akinek atyja néhai Fried Salamon, anyja néhai Kroó Hani, kisvárdai lakosok voltak, a kisvárdai zsidótáborban 1944. évi máj. 29 napján. d. u. 9 órakor önmérgezés miatt meghalt.”⁶⁵

Még aznap négy másik halálesetet is bejegyeztek: a Lövön született dr. Fried Samuné (Zuckerman Szeréna) 72 évesen mérgezéssel szintén 29-én lett öngyilkos; özv. Molnár Józsefné (Hoffmann Jozefin) 88 évesen május 30-án önmérgezéssel vett véget életének; Molnár Károly 65 éves bankigazgató, a fent említett hölgy fia, szintén 30-án önmérgezéssel oltotta ki életét; Mezei Náci Naftali (akit a közéletben Ferenc és Antal néven ismertek) 51 éves napszámos – amint azt az özvegye jelentette – május 31-én önakasztásba menekült Auschwitz elől.⁶⁶

A vagonok Kassán keresztül futottak Auschwitzba, mert nem szerették volna, hogy azok áthaladjanak Budapesten. A kassai vasútállomáson a németek vették át a szerelvényeket. Egy zsidó megbízásából egy vasutas feljegyezte az oda érkező vonatokat, és a vagonokban lévő emberek létszámát. Kisvárdáról május 30-án futott be az első szerelvény, benne 3475 fő, 2-án 3421 egyént regisztrált a titkos megfigyelő.⁶⁷

Az ország különböző területeiről a vonatok átlag három nap alatt érkeztek meg az Auschwitzhoz tartozó birkenauai táborba. Itt a munkaképteleneket vagy annak látzókat, az öregeket, betegeket, gyerekeket és a csecsemőkkel lévő anyákat azonnal elpusztítandónak ítélték. A munkára alkalmasnak találtakat kényszermunkára fogták, akinek aztán később nem volt elég ereje a munkához, azokat hagyták meghalni vagy megölték.

A deportálást és a megsemmisítő táborban történeteket írta meg több mint harminc évvel később a kisvárdai Leitner (Katz) Izabella: „Fragments of Isabella” című művében, mely 1978-ban jelent meg New Yorkban, majd több kiadást is megért.⁶⁸ Izabella kötete, és nagy érdeklődést váltott ki mind az olvasók, mind a kritikusok körében. Ez utóbbiak több recenzióban, kritikában értékelték, leginkább dicsérték. A könyvet Pulitzer-díjra is jelölték.

Egy másik kisvárdai személy szintén könyvben örökítette meg a holocaust korszakának emlékeit. Magda Eggens 1924-ben született Kisvárdán, rokonai elpusztultak a táborban, ő megmaradt. Több kötete jelent meg, ezek közül számunkra önéletrajzi regényei a fontosak: ...vad mina ögon har sett (Amit a szemeim láttak, 1992), Ingen vag tillbaka (Nincs visszaút, 1994), Aldrig mera krig, Emma! (Soha többé háborút, Emma, 1996), Om stenarna kunde tala (Ha a kövek beszélni tudnának, 1997), Du maste beratta! (Muszály elmondanod anyám, 1998).

A haláltáborokban történtek olyan mély nyomot hagytak a túlélőkben, hogy évti-

64. Krónika: 1944. május 29.

65. Halotti anyakönyv 115/1944. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdá)

66. Halotti anyakönyv 102/1944.; 113/1944. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdá)

67. Vadász II.: 5. p.

68. SZSZBML V. 347. 70. d. Kisvárdai nagyközség zsidók összeírásai jegyzéke 1944. április hó.

zedek múltán is szükségét érezték a korabeli események felidézésének. A Montreálban élő Schwartz Veronika 1994-ben, 67 évesen, félszáz esztendővel az elhurcolása után írta meg emlékeit, amely 2001-ben jelent meg „A Survivor's Memoir” címmel.

Nem csak a Kisvárdáról elvittek között találunk olyan személyt, aki leírta kisvárdai zsidóság lágerbeli életét, halálát. A Nobel-díjas Kertész Imre említést tesz regényében egy Kollmann családról, akik a Zeitz nevű helységben voltak: „A táborban mindenki ismeri őket. Bizonyos Kisvárdai nevezetű helységből valók, ahonnan még sokan vannak itt, s abból, ahogy hozzájuk vagy róluk szólnak, azt következtettem, odahaza tekintélyes emberek lehettek bizonyára. Hárman vannak: kis termetű kopasz apa, egy nagyobb meg egy kisebb fiú, az apjukétól elütő, de egymáshoz – s eszerint, gondolom, tehát valószínűleg a mamájukéhoz – a megszólalásig hasonlító két arc, egyformán szőke sörték, egyformán kék szemek. Ők hárman mindig együtt járnak, ha csak egy mód van rá: kéz a kézben. Mármost egy idő múlva azt vettem észre, hogy az apa le-lemaradozik, s a két fiúnak kell segítenie, magával húznia a kezénél fogva. Újabb idő múlva az apa már aztán nem volt köztük. Akkor meg hamarosan a kisebbet kellett ugyanígy húznia a nagyobbiknak. Még később ez is eltűnt mellőle, s akkor már a nagyobb csak önmagát húzta, s mostanában meg őt se látom sehol.”⁶⁹

A Düsseldorfban élő egykori sátoraljaújhelyi órás, Vértés Miklós is említ regényében egy kisvárdai férfit. A szerző tanult mesterségének köszönhetően, hogy életben hagyták, s a sachsenhauseni ún. „Uhrmacherkommando”-ban javíthatta az órákat. Itt dolgozott a kisvárdai órás is: „... félénk, kb. 40 év körüli, gyomorbeteg ember volt, igyekezett minden komplikációt kerülni.” A visszaemlékezés más helyén így ír róla: „Roppant éhes voltam, de ezen e pillanatban nem lehetett segíteni. Friedmann Béla kisvárdai órás kollégámhoz fordultam tehát, akinek mindig volt kenyértartaléka...a tőle kapott szelet kenyérral csillapítottam éhségemet.”⁷⁰

A kötet függelékében közölt összeállítás szerint Friedmann Béla, Friedmann Vilmos és Schwartz Bernát kisvárdai órásként szerepelnek az Auschwitz-Birkenauban és a melléktáborokban levizsgáztatott magyar órásként között.

Miután az oly sokak számára végzetes út megtörtént, Kisvárdán folytatódott a maradék nyomok felszámolása. Június 22-én a főszolgabíró figyelmeztette a főjegyzőt, hogy: „A zsidók elvitelével kapcsolatosan az egyes zsidó anyakönyvi kerületekben visszamaradtak az anyakönyvek. Felhívom ezzel kapcsolatosan, hogy az állami anyakönyvek bevezetése előtti összes zsidó anyakönyveket és származása vonatkozó esetleges összes iratokat jelen rendeletemre való hivatkozással haladéktalanul terjessze be hozzám. Jelentését nemleges esetben is 3 napon belül várom.”⁷¹ A községi jegyző két nap múlva már arról számolhatott be, hogy a zsidó iratokat beterjesztette.⁷²

Kisebbségi gond merült fel az izraelita iskola anyakönyveinek bevonásakor. Július 12-én a helyi hatóság a tanfelügyelőnek írott hivatalos levelében arról adott tájékoztatást, hogy a helybeli izraelita iskolában sok ruha van a pénzügyőrség által felhalmozva, ezek leltározása folyik, így a lepecsételt, a csendőrség és pénzügyőrség ellenőrzése alatt álló iskolából a kívánt iskolai anyakönyveket nem tudják előkeríteni: „...úgyhogy a cél érdekében azt ajánlhatjuk ez ügyben, melyszerint a szóban levő

69. Kertész: 193–194. p.

70. Vértés: 167, 208. p.

71. SZSZBML V. 347. 70. d. 4387/1944. K.sz. közli: Iklódy: 38. p.

72. SZSZBML V. 347. 70. d. 6554/1944. K.sz. közli: Iklódy: 38. p.

könyvek elküldésére a helybeli pénzügyőrség hívassék fel, mint aki tudja, hogy azt mikortól teljesítheti.”⁷³

A zsidó ingatlanokról és ingóságokról is történt intézkedés. A helyi előjárásának közhírré kellett tennie, hogy a megüresedett zsidó lakásokat és raktárhelyiségeket, pincéket, és az áruk esetleges elszállítása folytán üressé vált üzlethelyiségeket, műhelyeket a leltározás befejezése, és a zsidó ingóságok összegyűjtése után a pénzügyigazgatóság bérbe fogja adni. A pénzügyőrség volt az a szervezet, amely az ingóságokat összegyűjtötte, és a számukra előírt módon elszállította.⁷⁴

A volt zsidó üzemek, üzletek élére keresztény vállalatvezetőket rendeltek ki, jó esetben az ügy történt, hogy a kinevezett egyének már hosszabb ideje szolgáltak az adott cégnél, így látszólag zavartalan maradt a helyi gazdaság működése.

A hivatalos intézkedések ellenére a zsidóság elhurcolása után megkezdődtek a fosztogatások. A zsidó házakat feltörték, a zsidó tulajdonok megőrzésére képtelen volt a csendőrség: „... lepecsételtük a lakást. Ezt aztán feltörték. Jelentették nekünk. Kimentünk, de már oda is betörték meg amoda is. Nem tudtunk mit csinálni. Én elkaptam egy betörést... A régi patika mögött élt egy zsidó suszter. Egyszer megállt a patika előtt egy teherkocsi, nyilasokkal. Bementek a suszterhez, feltörték a műhelyt, és mindent kihordtak az autóra. A bejelentés után én mentem ki. A nyilas katonákat felszólítottam, hogy vigyék vissza a portékát. Megszólalt egy ember: Ne adjátok oda!

De ezek szót fogadtak nekem, s visszavitték az egészet. Itt nem volt parancsnokság. Voltak nyilasok, de ezek csak szórványosan.”⁷⁵

Október 22-én jelentek meg az első orosz (kozák) csapatok Kisvárdán, a görög templomig nyomultak előre, ekkor még csak egy napot és egy éjszakát töltöttek itt, aztán visszavonultak. A temetőt is partizánok özönlötték el, akik közül a rendet teremtő tábori csendőrök ötöt lelőttek, köztük két kisvárdai zsidót.⁷⁶ Október 23-án Kovács István polgári iskolai igazgató úgy igyekezett a rendet helyreállítani, hogy kidoboltatta: halállal bünhődik, aki rabol, fosztogat. Ennek a fenyegetésnek nem lett fogantatja: „A németek kezdték meg a fosztogatást és rablást, a zsidó imaházban felhalmozott holmik elszedésével, melyre rászabadították a népet. Később menekült családok otthonát és üzleteket feltörték. Ölszámra hordták a rabolt holmit. A szét-szaggatott ágyneműktől olyan volt a környék, mint téli hóeséskor.”⁷⁷

Október 31-én román csapatok törtek be a községbe, ezzel Kisvárdá történetének egy másik korszaka kezdődött meg.

Emlékezz!

1948 nyarán a település vezetői a hitközség kérvényét tárgyalták, melyben a szervezet kérte a Horthy Miklós utcának a Mártírok útja névre való átkeresztelését. Az előterjesztéshez dr. Székely Miklós szólta hozzá: „köztudomású az a szomorú tény, hogy a kisvárdai gettóban levő mintegy 7500 zsidó ezen az utcán lett a gettóparancsnokok és társaik által a legnagyobb kegyetlenkedésnek kitéve, ezen utcáról lettek Kisvárdáról elhurcolva.”⁷⁸ A képviselő-testület az utcanév megváltoztatását elfogadta.

73. SZSZBML V. 347. 70. d. 6939/1944. K.sz. közli: Iklódy: 39. p.

74. SZSZBML IV. B. 411. 5073/1944.

75. Perjés: 32. p.

76. Krónika: 1944. október 22.

77. U. o. 1944. október 23.

78. SZSZBML V 347. 81. Kgy. 3680/1948.

Kisvárdán a zsidó áldozatok emlékét más is őrzi. A volt zsinagógában felállított emléktáblák, az egykori gettó területén emelt Érintés című szobor, a köztemetőben 1990-ben felavatott, a Huszadik Század Áldozatainak Emlékművén elhelyezett márványlap, a Bessenyei György Gimnáziumban az intézmény alkalmazottainak, Práger Jenőnek és Schück Sándornak emléktáblája a múltra emlékeztet. 1999-ben avatták fel a volt zsinagóga és az imaház között a Holocaust emlékműnek kikiáltott téglafalat, a fal előtt álló talapzatra pedig egy parasztasszony fejét ábrázoló szobrot helyeztek el. Ez ugyan nem odaillő, viszont a város vezetésének megfelelt, mivel ingyen tudták megszerezni.

Az emlékezet fenntartására tett eddigi utolsó lépés, hogy 2001-ben a zsidó temető impozáns kőkerítésének avatásakor a több földrészről összesereglett egykori kisvárdai zsidók egy emléktáblát is lelepleztek. Ennek célja a felirat szerint az építés fő támogatójának, továbbá az „itt nyugvók és holocaust fergetegében nyomtalanul elpusztultak emlékének megőrzésére” volt.

Felhasznált források

- Benedek** = Benedek István Gábor-Vámos György: Tépde le a sárga csillagot: interjúk az 1977-es budapesti zsidó ellenállásról, Budapest: PLVK, 1990.
- Braham** = Randolp L. Braham: A magyar holocaust 1-2. kötet, Budapest: Gondolat Kiadó, 1988.
- Dokumentumok** = Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárból, Budapest: Magyar Auschwitz Alapítvány-Holocaust Dokumentációs Központ, 1994.
- Emlékkönyv** = Kisvárdai és környéke zsidósága: emlékkönyv, szerk. Jólesz Károly, Tel Aviv: Kisvárdai és Környéke Egyesület Izraeli Bizottsága, 1980.
- Fegyvertelen** = „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”: dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon I. kötet 1939 március – 1942 május, szerk. Karsai Ernő, Budapest: Magyar Izraeli-lák Országos Képviselőtestület, 1962.
- Győri** = Győri (Rothman) György: Megmeneküléseim: hosszú levél unokáimnak. In.: Dombrádi olvasókönyv IV. szerk. Orosz Károly és Sipos Kálmán, Nyíregyháza: Szerzők, 2000.
- Harc az életért** = Áviha Ronén: Harc az életért: cionista (somér) ellenállás Budapesten – 1944, Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1998.
- Iklódy** = Iklódy László: Dokumentumok a kisvárdai zsidók 1938-1945 közötti üldöztetésével kapcsolatban. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 1996. (Szakdolgozat, Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)
- Jubileumi évkönyv** = Szabolcs-Szatmár megyei ügyvédség jubileumi évkönyve, szerk. Juhász Miklós, Nyíregyháza: Borsy Zoltán, 1985.
- Kanyári** = Kanyári József: A kisvárdai zsidóság élete 1938-1944 között a zsidótörvények tükrében, Szeged: JATE, 1999. (Szakdolgozat, Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)
- Kertész** = Kertész Imre: Sorstalanság, Budapest: Magvető, 2002.
- Kiss** = Kiss Gyula: Életutam, Kisvárdai, 1996. (Kézirat, Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)
- Krónika** = A Római Unióhoz tartozó Szent Orsolya-rend kisvárdai házána krónikája 1938-1948. (Kézirat, Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)
- Orosz** = Orosz Károly: Adalékok a dombrádi zsidóság történetéhez. In. Dombrádi olvasókönyv IV. szerk. Orosz Károly-Sipos Kálmán: Nyíregyháza: Szerzők, 2000. 36. p.
- Perjés** = Perjés István: A kisvárdai zsidóság története 1848-1945., Kisvárdai, é. n. (Kézirat Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)
- Riczu** = Riczu Zoltán: Törvényes rablás. In. Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle, 1994. 2. sz.
- Vadász I.** = Vadász Ferenc: Megtörténhetett?, Budapest: Tizes Kft, 1994.
- Vadász II.** = Vadász Ferenc: Nappalok és éjjelek egybefolytak. In.: Kritika, 1988. 1. sz.
- Vértes** = Vértes Miklós: Órákon múlt az élet: a sachsenhauseni Uhrmacherkommando: Budapest: Ex Libris Kiadó, 2000.
- Zsidótörvények** = Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938-1945., összeáll. Vértes Róbert, Budapest: Polgár, 1997.